

Volkspark Enschede

Christie Weduwer

Bij het inventariseren van de volksparken in Nederland tijdens mijn stage bij de Nederlandse Tuinenstichting, viel het op dat de oudste volksparken in Nederland vrijwel allemaal zijn aangeboden aan 'het volk' door particulieren, veelal grootindustriëlen. De vraag rees wat deze verlichte werkgevers bezielde om dit soort parken te financieren. Hoe is het één (veel geld in een park steken wat voor arbeiders is bedoeld) te rijmen met het ander (diezelfde arbeiders op allerlei manieren uitbuiten en aan de terechte eisen van stakend werkvolk geen gehoor geven)?

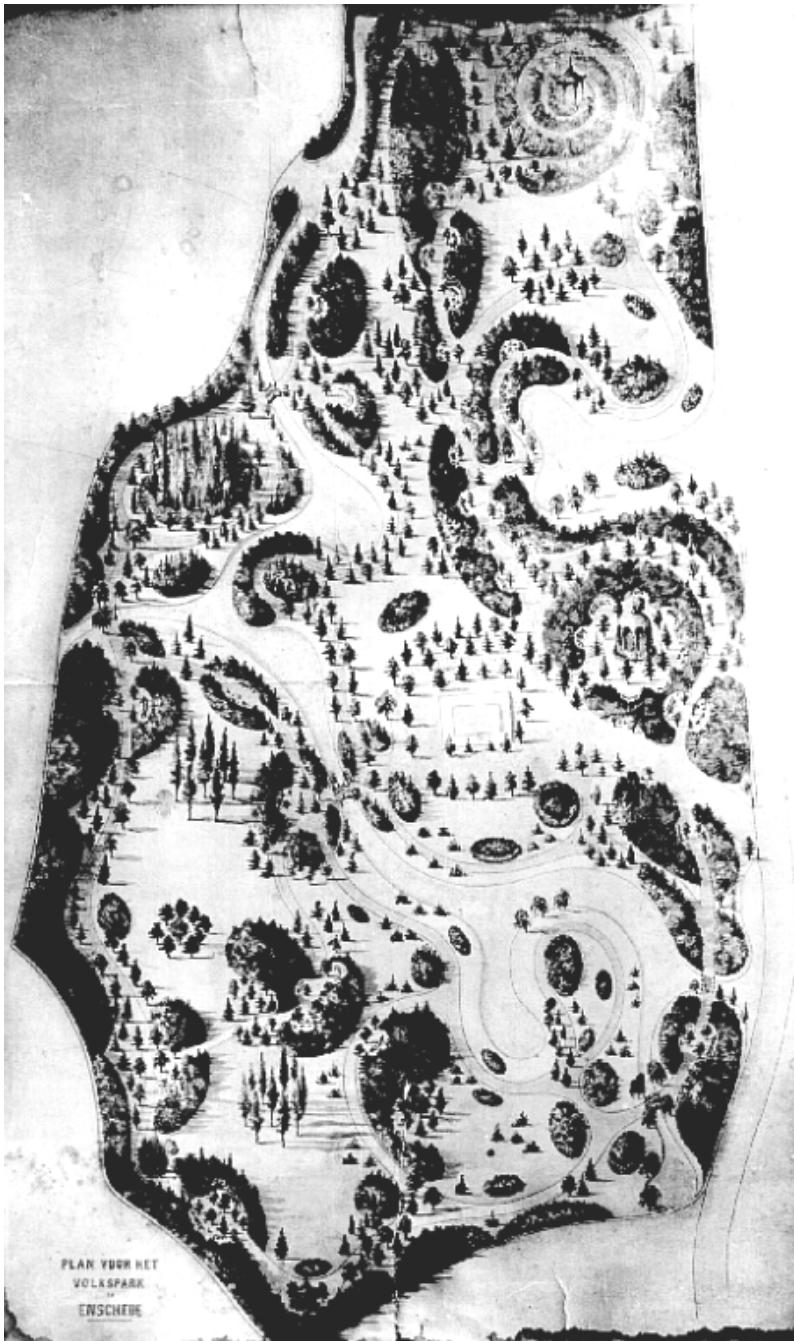
Omdat ik onmogelijk alle gevonden volksparken kon gaan behandelen heb ik me toen beperkt tot die in Twente. Behalve het Volkspark in Enschede zijn er nog het G.J. van Heekpark (1918), verbonden met het Lochemsbleekpark (1928) in Enschede, het Scholtenhagen (1902) in Haaksbergen en (eigenlijk in Salland) het Volkspark (1920) in Rijssen. Al deze parken zijn door textielabrikanten gefinancierd.

Het park

Het Volkspark in Enschede is 15 hectare groot en werd in 1873 ontworpen door Dirk Watez (1833-1906).

Hij had in 1865 voor G.J. van Heek al het landgoed 'Het Stroot' ontworpen. Bonica Zijlstra zegt hierover:

Dirk Watez werd in 1850 genoemd als de eigenaar van een boomkwekerij te Naarden. Vanaf 1865 ging hij zich ook op de tuinarchitectuur toeleggen. Samen met zijn zonen Piet en Constant werkte hij vanaf omstreeks 1890 in de firma D. Watez. Hoe Dirk Watez als tuinarchitect betrokken is geraakt bij de Twentse fabrikantenfamilies Van Heek, Blijdenstein, Ter Kuile, Jannink, Scholten en Ledeboer is nog onduidelijk. Maar een groot deel van zijn leven heeft hij voor hen gewerkt, onder andere op Het Stroot, Het Amelink, Het Wooldrik, Het Stokhorst, Het Wageler en De Kolk.

Afb. 1. Ontwerptekening Volkspark Enschede van D. Watz.

Ook heeft Wattez zich met de ontwikkeling van een tuindorp beziggehouden, namelijk Tuindorp Het Lansink te Hengelo, een particulier initiatief van C.T. Stork. Wattez werkte in de late landschapstijl met bloemstruiken in de gazons, echter zonder grote doorzichten.¹

Wattez was min of meer de huisarchitect van deze tak van de familie Van Heek. In de negentiende eeuw bestond het onderscheid tussen architect en tuinarchitect vaak nog niet. Hij ontwierp ook het Scholtenhagen en voor het G.J. van Heekpark werd zijn zoon Petrus Hermannus Wattez (1871-1953) ingehuurd. Oorspronkelijk waren er een horecagelegenheid, ontworpen door Jacobus Moll (1844-1887) met uitkijktoren, grote waterpartij en muziektent aanwezig. Er zijn nu nog een restaurant, volière, fontein, grote speelweide, tennisbanen, speeltuin en openbare toiletten te vinden. De uitkijktoren is bij het bombardement op 10 oktober 1943 verwoest. De gedenknaald om de schenker te eren is nog aanwezig.

Afb.2. De gedenknaald en Afb.3. Het parkgebouw.

Het parkgebouw staat er ook, maar daarin is thans een partycentrum gevestigd. Men kan dus niet meer zomaar gebruik maken van het terras om daar zoals vroeger iets te drinken. Oorspronkelijk was het volgens de voorschriften van Van Heek verboden daar sterke drank te serveren. Bier was wel toegestaan. In zijn aanwijzingen stond de zinsnede: *teneinde een geschikte gelegenheid tot ontspanning te verschaffen en daardoor het bezoek aan kroegen te beperken.*

De wandelende dominee, J. Craandijk bezocht in 1875 het park en schreef een enthousiast verslag:

Doch wat wij op Zondag in Enschede zien, is, voor zoover ik weet, eenig in zijn soort, althans in ons vaderland. Het is ons bepaald om het volkspark te doen. Niet ver van het station, langs den kalen spoorwegdijk, leidt een nog jonge laan ons derwaarts. Reeds van verre ziet gij het ververschingsgebouw, van boomgroepen omringd, en reeds op grooten afstand hoort gij 't gerucht van menschenstemmen, als een stemme veler wateren. Gij bemerkt dat het er vol is. Scharen van wandelaars bewegen zich door het park, langs de ruime grasperken en de slingerende waterpartijen. Bij de menigvuldige schommels en wippen ziet gij de jeugd vertegenwoordigd. Om op 'den berg' het ruime uitzigt te genieten, volgt menig gezelschap het spiraalvormig pad tot waar op den top de driekleur uitwaait van den hoogen vlaggemast. Anderen houden zich in de nabijheid der muziektent, om niets te missen van de toonen, die zich daar van tijd tot tijd laten hooren. Het volst is het in den omtrek van de smaakvolle restauratie, met haar veranda's en balkon, van waar wij de stad met haar torens en schoorsteenen overzien. Daar zitten groepen van fabriekarbeiders, van kleine burgers en winkeliers, van dienstboden met haar welbeminden. Maar daar zitten ook de heeren en dames. De groote fabrikant is er met zijn vrouw en dochters. Op den voet der meest volkomen gelijkheid zijn zij er gezeten aan tafeltjes, die zij zelve hebben veroverd, op stoelen, die zij zelve hebben gehaald, en zij drinken bier uit glazen, die zij zelve aan een der buffetten hebben laten vullen. In de week is ook thee en koffij verkrijgbaar; op Zondag zou dat te omslachtig zijn. Dan is ook geen eigenlijke bediening mogelijk. Ieder helpt zichzelf, zoowel de heer als de knecht. Daar heerscht vrolijkheid', geen luidruchtigheid; daar is gewoel, geen gedrang; vrijheid, geen losbandigheid. En wat gij ook ziet, geen' policedienaar, tenzij misschien een' enkele, die als privaat-persoon in politiek ook zijn glaasje bier drinkt, - en waaróm hij niet even goed als de burgemeester? Zie, dat doet goed. Zoo ontmoeten elkander rijken en armen, zoo geniet de volksklasse in gezelschap der meer gegoeden, der meer ontwikkelden. Sterke drank is niet te verkrijgen, maar voor goed en goedkoop bier is gezorgd. Geldelijk voordeel behoeft het volkspark niet op te leveren, en dat het volk wel kan en wil genieten zonder jenever, als de gelegenheid daartoe gegeven wordt, kunt gij

hier bewezen zien.

Dat het zich fatsoenlijk weet te vermaken, zonder eenigen dwang, kunt gij hier opmerken. Maar dit park is ook zijn eigendom, en het is waard, het lief te hebben en er trotsch op te wezen. Het volk zelf houdt toezigt. Op een bord bij den ingang staat een opschrift te lezen, waarin het volkspark onder de hoede der ingezetenen wordt geplaatst. Welnu, bloemperken vindt gij er in overvloed, maar geen bloem wordt baldadig geschonden, geen grasperk moedwillig vertreden. Duizenden, tienduizenden hadden in 1874 het park bezocht, maar de commissie behoefde in haar verslag niet meer dan f 36,54 voor verlies aan het geheele materieel te vermelden. Over opzettelijke vernieling of beschadiging in het uitgestrekte terrein behoefde geen enkele klacht te worden gedaan. Hulde aan Hendrik Jan van Heek, die het volkspark aan Enschede schonk. Belangrijke sommen vermaakte hij bij zijn overlijden, die ten bate van het volk moesten worden besteed. Zijne erfgenamen zorgden daaruit o.a. voor den aanleg van het volkspark, dat later aan de stad in eigendom werd overgedragen. Van de boerenerven, die hier vroeger bestonden, is nog de laan van jong maar welig wassend eikenhout over; het overige van het terrein werd sierlijk aangelegd. Voor verkwikking, maar ook voor 't vermaak van oud en jong werd zorg gedragen. Ook een ijskelder werd aangelegd, waaruit tevens ijs voor geneeskundige behoeften tegen matigen prijs verkrijgbaar kan worden gesteld. Een kapitaal werd vastgesteld tot aankoop en onderhoud van het noodige, en eene commissie aangewezen tot bestuur en beheer. Wèl mag in de restauratiezaal zijn beeldtenis worden bewaard, wèl mogt de burgerij van Enschede en Lonneker haren weldoener het gedenkteeken stichten, dat niet ver van den ingang hem gewijd werd. Voorloopig is de proef uitstekend gelukt, en er is geen reden van vrees, dat later dagen het zullen bewijzen, dat de stichter van het volkspark zich in den geest van fabrikanten en arbeiders had vergist, toen hij op hen rekende, om zijn stichting te waardeeren en te beschermen.

In het testament van H.J. van Heek (1814-1872) was al voorzien hoe het park moest worden beheerd. Er moest een Commissie van vijf worden ingesteld, waarin qualitate qua een Van Heek zou plaatsnemen. Het zesde lid diende de parkbeheerder te zijn, voor wie later ook een woning in het park is gebouwd.² In de officiële aktes staat niet vermeld dat de commissie van beheer uit mensen van divers plimage dient te bestaan. De ongeschreven regel, die dus niet in officiële aktes is terug te vinden, is

echter nog steeds dat er altijd een Katholiek, een Protestant, een Jood en een socialist bij moet zijn. Een vooruitziende blik: als die het samen eens kunnen worden moet het goed gaan. De beheerder van het park is geen lid van de commissie, hij is in dienst van de Commissie. Een dergelijke Commissie voert nog steeds het beheer. Deze Commissie is geen rechtspersoon. Het was wel de bedoeling om het Hoofd Groen/Plantsoendienst (de functie kent vele naamswijzigingen) van de gemeente Enschede commissielid te laten zijn. Enkele jaren geleden heeft de gemeente Enschede echter geen opvolger meer aangewezen. De reden daarvan heb ik niet kunnen achterhalen.

Sinds 1888 heeft het Volkspark het recht van de kermis, twee keer per jaar (met Pasen en in de herfst), waarvan de opbrengst nog steeds de kosten van het onderhoud van het park dekt. Omdat kermisattracties tegenwoordig steeds omvangrijker en zwaarder zijn is de bestrating in het park daarvoor aangepast. In het park bevindt zich sinds 4 mei 1953 ook het oorlogsmonument van Mari Andriessen.³ Het blijkt helaas nodig deze beelden te bewaken.

Afb.4 en 5. De beelden van Mari Andriessen, voorzien van elektronische beveiliging en een stalen band.

Aan te nemen is dat het woord 'kermis' oorspronkelijk is ontstaan uit het woord 'kerkmis'. Op Paasmiddag werd de tweede processie, de zogenaamde Emmausgang, gehouden om de opstanding van Christus te vieren. Deze processie eindigde op het Tichelwerk (een steenfabriek) van de Enschedese familie Scheurs in een feestelijk samenzijn van de deelnemers. Na de schenking van het Volkspark aan de gemeente Enschede en Lonneker werd het eindpunt van de processie van het

Tichelwerk naar het Volkspark verplaatst, en daar werd dan de Emmausgang feestelijk ontbonden. Hieruit is de Paaskermis ontstaan. Hier is de volksparkgedachte echt in praktijk gebracht: in een periode waarin Nederland verzuilt geeft de protestantse familie Van Heek in hun park gelegenheid aan een Rooms Katholieke processie! In de notulen van de Commissie van Beheer over het Volkspark komt de verpachting van de Paaskermis voor het eerst voor in 1888, voor een bedrag van f 139,50. De herfstkermis valt meestal in de herfstvakantie en heeft geen speciale religieuze aanleiding. In 1897 zijn er twee betonnen tennisbanen bijgekomen en ook sportvelden.⁴

De schenker

Afb.6. Het Van Heekcomplex in de glorie dagen.

Willem Wilmink (1936-2003) schreef in 1986: Textielstad

Het is het eindpunt van de trein,
bijna geen mens hoeft er te zijn,
bijna geen hond gaat zover mee:
Enschede.

De burchten van de nijverheid
staan er nog her en der verspreid:
spelonken, hol en afgeleefd,
waar nu de wind vrij spel in heeft.

Textielbaronnen van weleer,
hun jachtgebied bestaat niet meer.
Waar zouden ze gebleven zijn,
Van Heek, Ter Kuile, Blijdenstein?

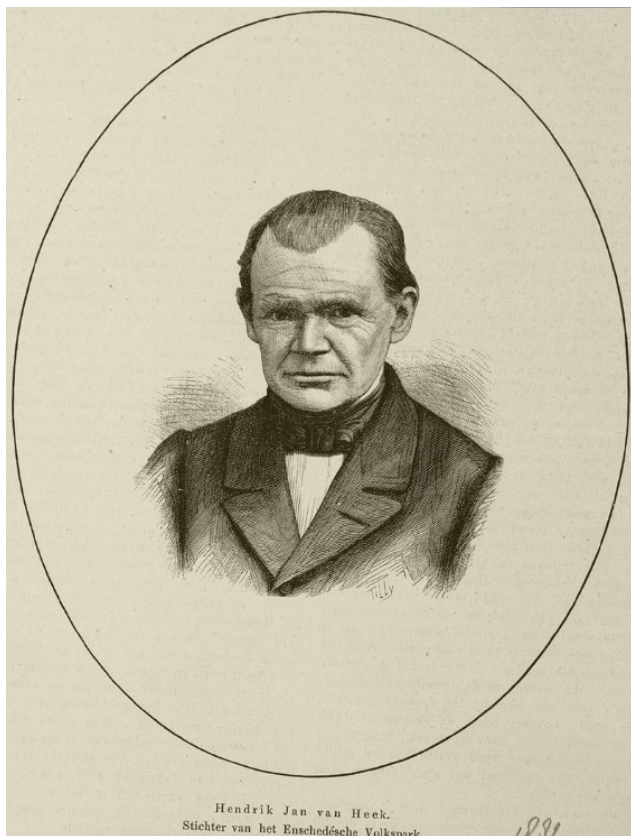
Hebben ze kinderen voortgebracht,
hebben ze hier nog nageslacht,
of koos dat snel een betere stee
dan Enschede?

Krim, Berkenkamp, Sebastopol,
het is voorbij. De maat is vol.
Bijna geen heeft hier nog weet
van uw gelatenheid, uw leed.

Dwars door het uitgeteerde hart
loopt nu de kale boelevart
met postkantoor en V&D.
O, Enschede, Enschede.⁵

De familie Van Heek stamt oorspronkelijk uit het Westfaalse Heek en behoorde al in de achttiende eeuw tot de notabelen van Enschede. Hendrik Jan van Heek sr. (1759-1809) is de stamvader van de Enschedese Van Heeks, die naam zouden maken met hun textielimperium. In 1778 verhuisde deze Hendrik Jan van Delden naar Enschede om te trouwen met Engelbertha Lasonder. Zij was de enige erfgename van het Lasondervermogen dat was opgebouwd door inkomsten uit de linnenrederij. Hendrik Jan werd ook reder en legde in 1780 de Van Heeksbleek in Enschede aan (nu Het Wageler) om de geweven stoffen zelf te laten bleken.⁶ In datzelfde jaar werd hij burgemeester van Enschede. Vanaf 1795 begon Hendrik Jan zich tevens te richten op de productie van textiel *in alle soorten bombazijnen, marceilles en linnen*.⁷ Het fabriqueurschap was een voortzetting van het rederschap. In plaats van bij de wevers thuis gebeurde dit nu in kleine werkplaatsen. Hendrik Jans' beide zonen Gerrit Jan (1780-1851) en Helmich (1785-1847) zetten het textielbedrijf voort onder de naam H.J. van Heek & Zonen. Na het overlijden van Gerrit Jan en Helmich van Heek ontstonden er meningsverschillen tussen hun zoons over de voortzetting van de firma H.J. van Heek & Zonen. De drie zonen van Helmich wilden moderniseren, overschakelen op stoom en groot worden, terwijl de twee zonen van Gerrit Jan klein wilden blijven en alles bij het oude wilden laten. De firma werd daarom gesplitst. De

zonen van Gerrit Jan gingen voortaan verder als Gebroeders Van Heek, waaruit in 1859 het bedrijf Schuttersveld zou ontstaan (onder andere bekend om zijn corduroystoffen).⁸ De zonen van Helmich richtten in 1859 de firma Van Heek & Co op, die zou uitgroeien tot de grootste industriële textielonderneming van Nederland en die in 1910 2369 werknemers had. Zij hadden op het juiste moment gezien dat de toekomst lag in de machinale fabricage van geweven stoffen.

Afb. 7. Hendrik Jan van Heek.

Hendrik Jan van Heek was al de derde generatie Van Heek die in de textielbranche in Enschede werkzaam was. Hij was de grondlegger van de firma Van Heek & Co. Zijn huwelijk met Christina Alida Blijdenstein (1823 - 1859) bleef kinderloos. Hij stond

bekend als een fervent liberaal en was bevriend met Thorbecke. In februari 1866, toen Thorbecke na grote conflicten uit zijn tweede kabinet stapte en afstand wilde nemen van de Haagse intriges, zocht hij zijn toevlucht tot Hendrik Jan van Heek in Enschede, bij wie hij een maand zou logeren. Hendrik Jan legde ook de eerste arbeiderswijken in Enschede aan (Krim, Berkenkamp, Sebastopol). Hendrik Jan uitte in zijn testament de wens om in Enschede een Volkspark ter ontspanning en vertier voor de arbeiders aan te leggen. Dit idee was geïnspireerd door Engelse voorbeelden. Het Volkspark in Enschede werd aangelegd in de jaren 1872-1874 op het terrein dat Van Heek in eigendom had, erva Goolkate, even buiten de stad.⁹

Zijn jongste broer en erfgenaam Gerrit Jan (1837-1915) bouwde het imperium uit. Ook hij liet een volkspark na, het G.J. van Heekpark (1918). Zijn zonen boden de voormalige buitenplaats het Lochemsbleekpark (1928) aan. Beide parken zijn verbonden door een berceau. De beurskrach in New York op 'Zwarte Donderdag' 24 oktober 1929 betekende het einde van de Gouden Eeuw van de Twentse katoenindustrie. In de jaren zestig van de twintigste eeuw bleek de concurrentiestrijd met de lage lonenlanden niet meer vol te houden, hetgeen het definitieve einde van het Van Heekconcern betekende.

Dankzij deze ondernemende familie beschikt de stad Enschede nog steeds over drie goed onderhouden volksparken.

Noten

¹ Bonica Zijlstra, *Nederlandse Tuinarchitectuur 1850-1940*. Deel II, Amsterdam 1986, p. 33.

² Interview met lid van de Commissie en de beheerder op 20-7-2010.

³ Gemeente Enschede (versie 15 juni 2012) <http://www.volkspark.nl/index.php>.

⁴ http://www.volkspark.nl/index2.php?p=pages/page&main_cat_id=3&sub_cat_id=1&id=7&language=NL&view=sel (versie 18 november 2012)

⁵ Koninklijke Bibliotheek (versie 15 juni 2012) <http://www.kb.nl/dossiers/wilmink/wilmink.html>.

⁶ N.B. een reder of reider is iemand die van de boeren de geweven en gesponnen garens kocht die hij daarna bleekte, verfde, kalanderde en verhandelde. Kalanderen is glad en glanzend maken van de stof.

⁷ N.B. bombazijn is een sterk katoenen weefsel met linnen ketting. Marseille is een gestreepte katoen in keperbinding.

⁸ Harriët Freezer Kees van Barneveld & Ger Dekkers, *Van bombazijn tot fluweel: honderd jaar Schuttersveld. De geschiedenis van Gebroeders van Heek op het Schuttersveld te Enschede – Holland*. Enschede 1959, p. 24.

⁹ Wim H. Nijhof: *Troebelen in de Twentse textiel. 100 jaar sociale strijd*. Zwolle 2012, p.69-72.